

VERES ANDRÁS

Sötér István, a 20. századi magyar irodalom kutatója

Sötér Istvánt irodalomtörténészként mint a 19. század kutatóját szokás számon tartani. Monografikus igényű munkáinak impozáns sorozata – az 1941-es *Jókai Mórtól* a két változatban is megírt *Eötvös Józsefen* (1953, 1967) és a századközép nagy ívű rajzán, a *Nemzet és haladás*on (1963) át a Madách művét újraértelmező *Álom a történelemről* című könyvéig (1965) – igazolni látszik e vélekedést. Mégis egyoldalúnak tartom e beállítást. Igaz, Sötér István nem írt hasonló terjedelmű tanulmányokat a 20. századi magyar és világirodalom jeles alkotóiról és alkotásairól, de szinte programszerűen igyekezett tájékozódni és szembenézni kortársai teljesítményével is. Munkássága alkonyán három terjedelmes gyűjteményes kötetben jelentette meg értekező életműve ekkor is vállalhatónak talált részét. A 20. századról szóló utolsó kötete, a *Gyűrűk* sem marad el a másik kettőtől koncepciójának tágasságában vagy álláspontjának kidolgozottságában.¹

Ez korántsem annyira meglepő, ha figyelembe vesszük értekezői hitvallását, melyet többször is megfogalmazott. Például a *Gyűrűk* élére írt előszóban ezt találjuk: „Az irodalomtörténész nem sokban különbözhetik az irodalomkritikustól, vagyis nyugtalanító lehetne, ha túl sok mindenben különböznek. De ugyanígy a kritikus is kontár marad, ha nem őriz magában valamit az irodalomtörténészből, sőt a teoretikusból.”² Sokféle irodalomtörténeti stratégia létezik; mind a mai napig eleven az a hagyomány, amely szigorúan vett tudományként határozza meg magát, és mindenekelett alapos és megbízható ismereteket kíván adni, szűk korlátok közé szorítva a saját véleményét. Sötér Istvántól igen távol állt e pozitivisták örökség, ő elsősorban *irodalmi ember* akart lenni, aki számára az irodalom nem válhat múzeummá vagy szentéllyé, mert mindig és mindenben jelen lévő, a mindennapi életet is orientáló szellemi tényező. Sötér esetében szinte magától értetődő az átjárás a szépírói és az értekező életmű között; hasonló kedvvel írta esszéit és recenzióit, mint a körültekintően és kimerítően adatolt, nagyobb szabású irodalomtörténeti vállalkozásait. Abból indult ki, hogy mindig a művek fontosak, nem alkotóik; a művek pedig mint *személyiségek* folytatnak velünk párbeszédet, s ebben a dialógusban az olvasó sem kevésbé fontos, hiszen csak általa élnek-élhetnek *jelen idejüként* a klasszikus szövegek is. Mivel az irodalom ki van szolgáltatva e kapcsos-

1 A három gyűjteményes kötet: SÖTÉR István, *Werthertől Szilveszterig: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1976; Uő, *Félkör: Tanulmányok a XIX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1979; Uő, *Gyűrűk: Tanulmányok a XX. századról*, Bp., Szépirodalmi, 1980. A közel hasonló terjedelem annál inkább figyelemreméltó, mert a középső kötet, a *Félkör* tartalmazza a két rövidebb monográfiát is Jókai Mórról és *Az ember tragédiájáról*.

2 SÖTÉR, *Gyűrűk*, i. m., 5.

latnak, s a téves olvasat alapján veszélyeztetett érvenyesülését, a hivatásos értelmező feladata mindent megtenni a *helyes olvasat* kialakításáért és népszerűsítéséért.

„Az irodalom ügye – olvashatjuk a már idézett előszóban – egyre inkább a helyes vagy téves olvasástól függ. Az irodalomtudomány hasztalan jelöli ki a művek helyét és értékét, ha rosszul olvassák e műveket az olvasók: a téves olvasás mihamar téves irodalomtudományt is szül. A kritikának is, a tudománynak is a tájékoztatás a rendeltetése és a célja – sőt még a költészeté is az.”³ Figyelemre méltó e megfogalmazásban, hogy nemcsak az irodalmat félti a félreolvasás veszedelmétől, hanem az irodalomtudományt is; nemcsak a beavatatlanok tudatlanságától tart, hanem a hivatásos értelmezők elkövette hibázástól is. Az, hogy az utóbbi lehetőséggel is számol, jelzi: a helyes olvasat tételezése távolról sem volt olyan problémátlan Sötér számára, mint ahogy első pillantásra tűnik. Az olvasói erudíció összetettségével, az esztétikai érzékenység irracionális oldalával igencsak tisztában volt, s talán éppen ez lehet az oka annak, hogy amikor (feltűnően ritkán) módszertani eszme-futtatásba fog, igyekszik megkerülni a megbízható érték-választás igazolhatóságának kérdését.

Ugyanakkor a *Gyűrűk* kötetbe bekerült írások arról győzhetik meg az olvasót, hogy szerzőjük – érdeklődésének meglepő változatossága és tájékozottságának imponáló bősége mellett – milyen kiváló olvasói erudícióval rendelkezik.⁴ Az elsők között írt Magyarországon Camus *A bukás* című regényéről és Babel *Lovashadseregéről*, s meghatározó szerepe volt az 1960-as években Krúdy és Kosztolányi újrafelfedezésében.

A kötet elején található *Négy nemzedék* című portrészorozat eredetileg egy költői antológiában jelent meg 1948-ban, s arra vállalkozott, hogy a kortárs költők – Heltai Jenőtől és Füst Milántól Szabó Lőrincen, Illyés Gyulán és Vas Istvánon át Pilinszky Jánosig és Lakatos Istvánig – költészetét, pontosabban költői személyiségének karakterét villanásnyi pillanatképekben rögzítse.⁵ Aligha meglepő, hogy megjelenésekor az antológiának számottevő hatása volt, és Sötér mini-esszéinek megállapításait 1980-ban is vállalni lehetett.⁶ Ez annak köszönhető elsősorban, hogy e bevezető szavak célja nem annyira az ítélezés, mint inkább a méltányos megértés. Még akkor is, amikor olyan

3 Uo., 8.

4 Talán áttekinthetőbb, ha rövid összefoglalásban elsősorban a *Gyűrűk* kötet válogatott anyagára szorítkozom. Egy alaposabb vizsgálódásnak természetesen ki kellene térnie valamennyi jelentősebb szövegre, és ezeket a maguk történeti kontextusában értelmezni és értékelni.

5 Egy-egy költő versei elé készültek bevezetőnek. Az antológia bemutató szövegeinek megírásában más is közreműködött, de legtöbbször Sötér István írta.

6 Itt Ferenczi Lászlót idézem, aki Sötér István szépírói munkásságáról írt könyvében az értekező életműből mindössze két szövegre tér ki: az 1941-es Jókai-tanulmányra és a *Négy nemzedék*re. „A *Négy nemzedék* különös sorsú és különös súlyú költői antológia. Megjelenésekor kritikai visszhangja egyértelműen negatív volt: »az osztályharc élesedése« időszakában, írta Simó Jenő a *Csillagban*, »nem hisszük, hogy az antológia hasznos lenne a népi demokrácia kulturális fejlődése számára«. Nem sokkal később több tucat költő (és író) évekre kiszorult az irodalmi életből és a köztudatból [...]. A személyi kultusz éveiben az irodalom iránt érdeklődővé-fogékonná vált gimnazisták számára a *Négy nemzedék* antikváriumokban hozzáférhető egy-egy példánya volt a hirdás a magyar költészet reális értékeiről. [...] A *Négy nemzedék* Sötér István tudtán és akaratán kívül vált egy évszázad alapkönyvévé. Szándéka szerint az élő magyar költészet kritikai bemutatása volt [...]”. FERENCZI László, *Sötér István*, Bp., Akadémiai, 1979 (Kortársaink), 98–99.

alkotóról ír Sötér, aki szemiatomást távolabb esik ízesétől, igyekszik tárgyilagosan eljárni, a karakterjegyekre összpontosítani. Mint például az általa „absztraktnak” gondolt Füst Milánról készült portréban:

Ódai, ószövetségi, zsoltáros kórushangja változatlanul zengi be egész életművét. Füst Milánnak nincsenek korszakai: makacs és megszállott költészete ugyanannak a gazdagságnak bámulatos szétteregetése. Mindig és mindig vissza kell kanyarodjék igazságához, mint olyasvalaki, akinek számtalan új ötlet és érv jutott eszébe, melyeket még sürgősen el kell mondania.⁷

Az idézett szövegből jól látható az is, hogy az alkotó személyiségét valójában a mű, illetve az életmű felől konstruálja meg. A megértő attitűd nem jelenti azt, hogy Sötér elhallgatná a fenntartásait. Sőt előfordul, hogy többé-kevésbé nyíltan hangot ad ezeknek – mint a Sinka Istvánról írt jellemzésben:

Sinka István költészete népi költészet a szó legszigorúbb, már-már veszélyesen kizárólagos, és a beszűkülés veszélyével fenyegető értelmében – a népi ábrázolásmód és versnyelv nem is sejtett gazdagságának feltárása: íme, Sinka újító felléptének első gyümölcsei. De még ezen túl is az egyszerűségnek, a szuggesztívnégnek csupa új lehetőségével, csupa indulatos hangsúlyával lep meg bennünket. Pedig világa nem olyan tág, hogy mindazok az erők, melyeknek forrásvizeit völgye felé most megnyitotta, elférhetnének benne.⁸

Jól látható, hogy az adott költőt óvni igyekvő, a rá leselkedő veszélyre figyelmeztető, mintegy a türelmes pedagógus pozíciójából fogalmazza meg kritikáját. A lényegyet tekintve hasonló fogással él, bár ennél bonyolultabb retorikával Weöres Sándor esetében, akinél persze merőben más szintű problémát érzékel:

Weöres a legszerencsésebb művészeket: a nagy rögtönzők, a játszva, bravúrosan nagyot teremtők fajtájából; raffaellói, mozarti könnyedséggel versel; Babits állítólag kijelentette valamikor, hogy mindaz a formai tudás és bravúr, amit kínok és harcok árán tett magává, Weöressel csaknem együtt született. Még ha ez a kijelentés nem történt volna is meg, kétségtelen, hogy Weöres ott kezdte pályáját, ahol más végezni szokta. Még a Babits formai vagyónánál is terjedelmesebb az övé; néha úgy érezzük: nincs feladat, amit meg ne tudna valósítani. S ami még ijesztőbb: nem csupán a »külső« bravúr a sajátja, hanem a belülről teremtő, minden holt anyagba életet lehelő tehetség is. Rendkívüli formakész-sége mellé fölényes képzelet és szenvedélyes gondolkodói hajlam járul. Csak rajta múlik, mit ragad meg, hogy egyszer majd remeket alkosson belőle.⁹

7 SÖTÉR, *Gyűrűk, i. m.*, 36–37.

8 *Uo.*, 42.

9 *Uo.*, 66.

Nem akármilyen retorikai teljesítmény a méltatások szinte tűzijátékszerűen felröppentett sorozatán keresztül érzékeltetni a *kifogásolt* hiányt: a mélyebb gondolatosság hiányát.

Úgy vélem, bizonyos mértékig példa értékű e költői arcképcsarnok, ha tanulmányozni akarjuk Sötér Istvánnak a 20. századi irodalomról szóló értekező munkásságát.¹⁰ Egyfelől *folyamatában* mutatja be a jelenségeket és történéseket, másfelől *szélesebb kontextusba* helyezi el őket, amivel *időbeli távlatot* is ad nekik (még a pályája elején álló nemzedék bemutatása során is sikerül ez neki valamennyire). Nyilván mások a lehetőségek a jelenről szólván, mint a félműltről írt, kifejezetten irodalomtörténeti céllal készült szövegek esetében, ugyanakkor általában elmondható, hogy a 20. századi műveket értelmezve Sötér Istvánnak mindenkor a múlt és a jelen határán kellett pozicionálnia magát.

Az aktualizáló szándék különben a nagyobb terjedelmű irodalomtörténeti tanulmányait, a 19. századi irodalomról szóló szövegeit is jellemzi. Aligha tarthatjuk véletlennek, hogy a háború idején éppen Jókait választotta hőségnek, erősen hangsúlyozva azt, hogy a romantikus író méltányolja benne, akinek műveiben a fantázia mintegy ellensúlyt képvisel az illúziókat elveszejtő valósággal szemben. Mint ahogy az 1950-es években, a társadalom erőszakos átformálásának légkörében bizonyára gondos mérlegelés eredményeként esett a választása Eötvös József, a centralisták vezérére, aki részben a magyar társadalom forradalmi felforgatásának elkerülése érdekében javasolt mélyreható reformokat. (Ráadásul Eötvös ellentmondásos nézeteinek alakulása – a radikális célok és legitim eszközök összeegyeztetésének kísérlete, illetve az állam túlsúlyának, majd épp a korlátozásának propagálása – nem akármilyen taktikai lavírozást engedett meg Sötér számára.)¹¹

Azokban az években ő is tett engedményeket, és magas tisztségeket vállalt,¹² de minden lehetséges módon igyekezett ellátni irodalmi értékeink védelmét. Például 1957-ben, amikor még indexen volt az *Édes Anna* és Kosztolányi legtöbb műve, a novellák megjelenését használta fel arra, hogy a Magyar Nemzetben megírja: éppen Kosztolányi 1920–1930-as évekbeli életműve tekinthető a magyar irodalomban valóban világirodalmi rangúnak, külön kiemelve az akkor még irodalmi körökben sem igazán méltányolt *Esti Kornél*-novellákat.¹³

10 Nem beszélve arról, hogy a *Gyűrűk* kötet egésze felfogható írói portrék sorozataként is.

11 1949-ben kitűnő Eötvös-esszét írt, amihez képest lehangoló az 1953-as Eötvös-monográfiája, amit gyakorlatilag újraírt az 1960-as évek derekán.

12 Igaz, a magas tisztségeket akkoriban is lehetett jó ügyek szolgálatába állítani. Jellemző példaként hoznám fel a következő anekdotikus történetet, melynek hitelességét mindkét szereplője megerősítette előttem. Minthogy az egyetemista Konrád György lelkes híve volt Nagy Imre 1953-as reformprogramjának, Nagy eltávolítása után több társával együtt kizárták az egyetemről. Ám ekkor már lehetett fellebbezni, és a szerencsés véletlen visszasegítette őt az egyetemre. Konrád kérvényét az évfolyamfelelős tanár, Sötér István aláírásával támogatta, néhány héttel később a frissen beiktatott dékán, Sötér István nemkülönben, majd a beadvány – megjárva a szolgálati utat – az újonnan kinevezett illetékes miniszterhelyettes, Sötér István elé került, aki meghozta a hivatalos, kedvező döntést.

13 „Kosztolányi novellái igazi költészettel és mély értelemmel főként az Esti Kornél ciklustól kezdve telnek meg. [...] A novellák immár nem a lírai alkotások mellett jönnek létre, de az alkotó munkának

A Gyűrűkben összegyűjtött írások között feltűnően kevés az olyan szöveg, amely az 1950-es évek első felében született. Mintha a szerző ott folytatta volna az 1950–1960-as évek fordulóján, ahol az 1940-es években abbahagyta. Sokszor még az írások szereplői is azonosak – mint Radnóti Miklós vagy Németh László.¹⁴ Mivel e kötetből hiányoznak a nagyobb terjedelmű tanulmányok, s a gyűjtemény túlnyomó részéről elmondható, hogy írói portrék sorozata, talán kevésbé rajzolódik ki határozott összkép, mint a 19. századi kötetben. (Bár ott is a portrék dominálnak, így óhatatlanul töredezett a korszak, illetve korszakok háttérrel.)

Annyi megállapítható, hogy Sötér Istvánnak mindenekelőtt a Nyugat első és második nemzedékéről van érdemi mondanivalója, s a századelőn bekövetkezett fordulatot ritka nagy szerencsének tartja irodalmunk megújulása szempontjából.¹⁵ Ez nem jelenti azt, hogy a 19. század második feléhez képest valamifajta radikális törésvonalat látna. Az irodalomtörténeti kézikönyv általa szerkesztett kötete, amely a magyar irodalom 1849 és 1905 közötti történetét foglalja össze, mintegy *teleologikus* folyamatként mutatja be, és mint a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozását és differenciálódásának első két szakaszát írja le azt.¹⁶ Ha a következő köteteket is ő szerkesztette volna, föltehetően hasonlóképp járt volna el, s a nemzeti-polgárosult irodalom megújulása újabb hullámának nevezte volna a Nyugat fellépését. A feltételes módot akár el is lehet hagyni: Sötér úgy látta (mélán látta úgy), hogy a századfordulón már a 19. század derekán kialakult népnemzeti hagyomány megtagadása volt a feltétele a továbblépésnek. A Nyugat voltaképpen a kortárs európai irodalom kihívására akart válaszolni, és teljesítményének jelentőségét nem csökkenti, hogy

mintegy középpontját képezik. Sőt, a *Hajnali részegség* költészete szinte az Esti Kornél-ciklus kisugárzásaként hat. Az Esti Kornél, a Tengerszem-korszak Kosztolányijánál nagy változás megy végbe: világa megtelik szeretettel, könyörülettel – az ötletek hidegsége, csillogása helyébe megértés, az együttérzés melege lép. Az élet nem játék többé, hanem mély értelmű talány: örömök és szörnyűségek csodálatos szövedéke. [...] *Klasszikus művészet ez: Kosztolányi utolsó novellái – nem utolsósorban az író érett formaművészetének jóvoltából is – a bemutatott világ, a tárgyat átjáró költői érzelem, a kifejezési teljesség és szabatoság klasszikus teljességéhez jutottak el. A magyar novella a századfordulótól kezdve világirodalmi szintet képvisel. Móricz Zsigmond mellett – és a Kosztolányival egy időben kibontakozó Nagy Lajos, majd pedig Gelléri Andor Endre szomszédságában, az Esti Kornél, a Tengerszem írója olyan művet hoz létre, melyet immár nemcsak magyar, de világirodalmi mértékekkel kell mérnünk.* SÖTÉR István, *Kosztolányi összes novellái*, Magyar Nemzet, 13(1957)/11. (szept. 20.), 7. Vö. még a kritikai kiadást: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, szerk. TÓTH-CZIFRA Júlia, VERES András, Pozsony, Kalligram, 2011, 684–686.

14 Vö. a Gyűrűk következő írásait: *La Fontaine és Radnóti Miklós* (1948) és *Külföldieknek – Radnóti Miklósról* (1964), ill. *Németh László tanulmányai* (1942), *Németh László és az Iszony* (1948) és *Az újraolvasás naplójából: Németh László – tragikum vagy program?* (1977), *Inasság vagy rokonság? Németh László és Tolsztoj* (1978).

15 Természetesen Sötérnek is vannak kedvenc szerzői: az első nemzedékből Babits, Kosztolányi és Krúdy (Adyról viszonylag későn írt, nem igazán jelentőset), a második nemzedékből Márai Sándorról és Illyés Gyuláról elismeréssel, Németh Lászlóról fenntartásokkal írt. Feltűnő, hogy csupán utalásai vannak József Attilára.

16 Vö. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 4). Bár terminológiája különbözik, de lényegében hasonló felfogás jellemzi Sötér István 1963-ban megjelent *Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után* című korszak-monográfiáját is (Bp., Akadémiai, 1963).

valójában nem a jelenhez fordult, hanem a felmúlthoz: a romantikus zsenielmélet, az esztéticista művészetfelfogás és az impresszionista kritika érveire.

Sőtér István mindenkor szintézisre törekedő, az ellentétes irányzatok között egyensúlyt kereső beállítottságához az ilyen átfogó konstrukciók álltak közel. A jellegadó irány kiemelése természetesen háttérbe szorítja a más vagy ellentétes irányzatok képviselőit, Sőtér azonban ügyelt rá, hogy ha nem is parttalan, de minél szélesebb legyen az általa használt kategória, s minél többen férjenek bele. Érdekes felfigyelni arra is, hogy a 19. század derekától kibontakozó irodalmat *nemzeti-polgárosult* irodalomnak nevezte és fogta fel, márpedig az összetétel második tagja távolról sem magától értetődő, ha a magyar fejlődés megkésettiségre gondolunk. Egy alaposabb szövegelemző vizsgálat bizonyára kimutatná, hogy Sőtér társadalmi értékrendjében a polgárosodás állt a csúcson, de ezt a pártállami időkben kénytelen volt történeti érvényében korlátozottan nyilvánítani.

Az ördög persze a részletekben rejlik. Mivel nem vállalkozhatom a *Gyűrűk* valamennyi portréjának bemutatására, példaképpen a Kosztolányi írói arcképét megrajzolóra térek ki részletesebben.¹⁷ Már hivatkoztam Sőtér István 1957-es recenziójára, mellyel a politika által háttérbe szorított Kosztolányi rehabilitálását próbálta segíteni.¹⁸ 1965-ben publikált tanulmányában tulajdonképpen a recenzióban kifejtett álláspontot fejlesztette tovább.¹⁹ Itt is kiemelt jelentőséget tulajdonít Kosztolányi kései (Sőtér megközelítésében: harmadik, félbemaradt) korszaka novelláinak és verseinek, melyek közös sajátja a líraiság: „Az utolsó novellakorszakot olyan líra hatja át, mely az utolsó évek nagy verseit is megkülönbözteti.”²⁰

Kosztolányi védelmét próbálja ellátni Sőtér, amikor azt hangsúlyozza, hogy *iróniája a lírikusé, nem a satirikusé*:

17 Eredetileg: SÓTÉR István, *Kosztolányi Dezső*, Kritika, 3(1965)/4, 26–34; *ua.* = Uő, *Gyűrűk, i. m.*, 177–194; a továbbiakban ennek lapszámát adom meg.

18 A polgárinak ítélt-bélyegzett irodalom kiszorításának viszonylag korai fázisában, 1947-ben került sor a Kosztolányi Dezső személye és életműve elleni támadásra. Ebben több ok játszhatott közre. Egyfelől Kosztolányi népszerű író volt ekkor, népszerűbb, mint bármikor korábban. Másfelől baloldali körökben nem felejtették el, és nem bocsátották meg *Pardon*-korszakát, s ez könnyű prédává tette őt. Nem véletlen, hogy még Lukács György is (aki egy cikk erejéig kapcsolódott be közvetlenül a vitába) elsősorban a *Pardon*-rovatra hivatkozott, és bár látszólag árnyaltan-megengedően fogalmazott, a hangsúlyt mégis csak erre tette. A klasszikus-filológus Szabó Árpád vállalkozott arra, hogy leszámoljon Kosztolányival, és kézenfekvő volt számára az Ady–Kosztolányi ellentétre építeni vádiratát. A végül hatalmi szóval eldöntött vita valódi tétje felől Szabó Árpád nem hagyott kétséget: „A Kosztolányi-kérdés – valljuk csak be őszintén – a magyar irodalom és ezen keresztül a magyar szellemi élet jogfolytonosságának a kérdése is. Mert arról van itt szó voltaképpen, hogy a Petőfi–Vajda–Ady–József Attila vonal lesz-e szellemi fejlődésünk értékmérője, vagy a másik, az Arany–Babits–Kosztolányi és az utóbbi kettő mai epigonjainak vonala.” (SZABÓ ÁRPÁD, *Írástudóknak való*, Valóság, 3[1947]/3, 202.) Tehát az új magyar irodalmi kánon felállítása volt az igazi cél.

19 A két szöveg közelségét mutatja, hogy a tanulmány mondatokat vesz át a recenzióból.

20 SÓTÉR, *Gyűrűk, i. m.*, 194.

Politikátlanságát sokan velük „erkölcstelenségnek”. Az ilyen doktriner és felületes vélemények csak azért jöhettek létre, mert hirdetik sohasem tekintettek Kosztolányi iróniájának mélyére. A két világháború között a politikamentes sztoicizmus és a belőle fakadó irónia az emberileg és művészileg becsületes magatartás egyik lehetőségével is szolgál. Iróniáját, persze, színezi [...] a fájdalmas együttérzés hajlama. [...] Valójában inkább a sebezhetőség, a kiszolgáltatottság bevallása ez, semmint a bölcs fölényé, a kritikus védettségé. Arany *Bolond Istók*-jának „keserédes” iróniája némiképp az egész magyar irodalomra jellemző, Kosztolányira pedig mindenképpen. Van-e édesebb érintkezés a csóknál? Esti Kornél az első csókot – az Élet első csókját – a fiumei gyorson, egy háborodott, visszariasztó leánytól kapja [...]. Ez az érzékenység mindvégig megakadályozza Kosztolányit bármifajta „távoltartásban”, és iróniájának is megrendült, együttérző, szinte szenvedő jelleget ad. Ezért érezzük elsősorban költőnek, prózaíróként is – még ha igazi költészete prózájában születik is meg.²¹

A tanulmány jelentős újdonsága, hogy két kérdésben igencsak szembe megy az uralgó felfogással. Egyfelől védelmébe veszi Kosztolányi Ady és az Ady-kultusz ellen írt hírhedt 1929-es pamfletjét, amely a magyar irodalmi élet egyik botrányköve lett:

Hírhedt Ady-cikkének jelentőségét is egészen másban látom, mint aminek bizonyítására előhozakodnak vele. [...] Kosztolányinak teljesen igaza van, midőn a messianizmus, a vátesz-póz divatját elutasítja. Ez az Ady nyomán kialakult divat, Szabó Dezsőnek és követőinek sámánsága, kevés jót hozott a magyar irodalomnak. Irodalmunk múltjában, Ady előtt ennek nyomát sem találjuk (el szokták hallgatni, hogy Ady ellenében Kosztolányi épp Petőfire, mégpedig az igazi Petőfire hivatkozik!) – ez a messianizmus annak a világnézetnek hazai folyománya, mely Tolsztoj művében született meg, s mely ennek a műnek legkétesebb értékű eleme is. [...] A cikk konkrét célzata olyan kardivatt ellen irányul, mely ellen éppannyira indokolt volt küzdeni, mint Petőfi halála után a sokkal kevésbé veszélyes Petőfi-epigonok ellen.²²

Másfelől jónak látja felemelni szavát az *Édes Anna* túlértékelése ellen. Az a különös helyzet alakult ki ugyanis, hogy mivel a regény 1943 után tíz évig nem jelenhetett meg,²³

21 *Uo.*, 178, ill. 179–180.

22 *Uo.*, 179. Kosztolányi Ady-pamfletjével, előzményeivel és következményeivel vet számot könyvem: VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma: Filológiai regény*, Bp., Balassi, 2012.

23 1947-ben a támadások elérték a Kosztolányit védők utolsó adujának számító *Édes Annát* is: „Ez a regény is, bár részleteiben vérlázítóan forradalminak mutatkozik, nagy egészében mégis sokkal inkább ellenforradalmi, reakciós” – olvasható SZABÓ Árpád vitacikkében (*Írástudóknak való, i. m.*, 205). Ezt követően az *Édes Anna* gyakorlatilag tiltólistára került. A kiadás hosszú szüneteltetésének oka elsősorban a regény nyitánya, Kun Béla szerepeltetése volt. A Sztálin önkényuralmának áldozatul esett, a Szovjetunióban hamis vádak alapján kivégzett Kun Béla nevét tabu volt kiejteni az 1940–1950-es évek fordulóján, a nemzetközi munkásmozgalom áruelőjének bélyegezték meg. Jóllehet 1956-ban, csaknem egy időben a Szovjet Kommunista Párt XX. Kongresszusával hivatalosan rehabilitálták őt, a regény mégsem került le a tilalomlistáról – ekkor már azért, mert Kun Béla menekülésének krisztinavárosi legendájában a népbiztos megrágalmazását látták. Bővebben lásd a kritikai kiadást: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, szerk., jegyz. VERES András, Bp., Kalligram, 2010, 820–840.

ennek visszahatásaként az 1963-as újrakiadásuk követően Kosztolányi legjelentősebb művének kiáltották ki.²⁴ Sőtér – bár kimondatlanul, de Bóka Lászlóval és másokkal vitázva – elsősorban az *Aranysárkányt* jelölte meg az életmű csúcsaként:

Nero, a véres költő és *Édes Anna* összetartoznak, mivel mindkettő a kortársi világról szól, tehát arról a világról, melyben Kosztolányi a leginkább idegennek érzi magát. Az előbbi kulcsregény módján, áttételesen szól erről a világról, az utóbbi a közvetlen, realista ábrázolás módszerével. Ebben a két regényben az író nem arról szól, ami a legfontosabb, a legkedvesebb neki, nem arról a világról, melynek poézisét a lelkében hordozza. Mindkét regény inkább tagadása ennek a poézisnek – még ha mindkettőben jelen van is már az a sztoicizmus, mely az adott világgal szemben a menekvés egyetlen lehetőségének látszik. Ez a sztoicizmus azonban hiányzik azokból a regényekből, melyek a gyermekkori világ tárgyias ábrázolását nyújtják. Az *Édes Anna* nagyon is megérdemelt sikere, az itt ragyogóan megoldott realista ábrázolási feladatok, s még az ellenforradalmi korszakról nyújtott, villámfény erejével ható jellemzés sem szoríthatja háttérbe a *Pacsirtát* és az *Aranysárkányt*, melyeknek mondanivalója mélyebb és lényegesebb akár a *Nerónál*, de még az *Édes Annánál* is.²⁵

Találó megfigyelése az *Aranysárkány* hősről, Novák Antalról, hogy még tragédiájánál is rettenetesebb az, hogy *jeltelen* marad. Az már vitathatóbb, hogy a jeltelenségből Novák *talányosságára* következett – e gesztussal mintegy az *Aranysárkány*nak ajándékozta azt, amit az értelmezők általában az *Édes Anna* ábrázolásmódjához kötnek:

Az *Aranysárkányból* hiányzik a sztoicizmus kiegyenlítő bölcsessége. De a költemények és a novellák világával rokonná válik e tragédia: jeltelensége miatt. Novák öngyilkosságának okát soha senki sem érti meg, holott ennek okai nagyon is nyilvánvalóak. Vagy talán nem akarják, nem merik megérteni az okokat? A jeltelenség néha csak az értetlenség, a közöny vagy a gyávaság folyománya. A világnak nincs szüksége Novák normatív erkölcsére, és őrá sincs szüksége, még ha becsüli is. Ekkor még azt hiszi Kosztolányi, hogy az egyes ember sorsát, végzetét lehetetlen megközelíteni. *Esti Kornél*-korszakában a szeretet, az együttérzés már hidat épít a külön sorsok és végzetek között [...]. [A]z *Aranysárkányból* hiányzik az irónia. Novák Antal helyzetéről nem is a lélektani ábrázolás árul el legtöbbet, hanem a temetés leírása, ez a hírlapi beszámolóinak beillő leírás, mely minden részletet számba vesz, és a részletekből semmire sem enged következtetni. Az, amit láthatunk a másik ember sorsából, nem engedhet következtetnünk erre a sorsra.²⁶

24 A regény Fábry Zoltán rendezte filmváltozata (1958) egyengette az utat a könyvkiadás előtt. Elsősorban Bóka László irodalomtörténész, egyetemi tanár érdeme, hogy az *Édes Anna* 1963-ban ismét megjelenhetett. Az új kiadás negatív hozadéka, hogy két helyen megcenzúrázták a regény szövegét, a későbbi kiadások pedig követték példáját.

25 SÓTÉR, Gyűrűk, i. m., 190–191.

26 *Uo.*, 193.

A tanulmány idézett részlete alapján talán érzelhető, hogy mit jelentett Sötér István számára a helyes olvasatért való küzdelem programja. Ám ez nemcsak a mások értelmezésével folytatandó vita vállalására kötelezte, hanem a saját, már meghaladott álláspontját érvénytelenítő fellépésre is.

Jó példa lehet erre, hogy 1985-ben, a Kosztolányi-centenárium ünnepeidején ismét az életmű legfőbb tanulságainak összefoglalására vállalkozott, de a húsz évvel korábbi tanulmányhoz képest jelentős módosítással. Míg korábban a gyermek- és ifjúkori élményvilág meghatározó szerepét hangsúlyozta, ekkor már az *Édes Anna* krisztinavárosi környezetét is egyenrangú élményháttérként értékelte.²⁷ Minthogy a korábbi vitahelyzet elmúlt, Sötér már jóval megértőbb az *Édes Anna* iránt, és abban látja másnak, mint a két bácskai regényt, hogy

az ambivalencia átadja helyét egy sokféle szálból, sokféle eredetből összeálló együttesnek. *Édes Anna* gyilkossága nemcsak társadalmi helyzetének következménye, sőt talán annak legkevésbé. Még Moviszternek sem hihetünk, aki a szeretetlen bánásmóddal vádolja Víznyékot. Nagyobb a szerepe Patikárius Jancsinak, a magzatelhajtásnak, s annak a szerelemnek, mely Anna érzelm nélküli életébe elemi erővel törhetett be, a lány egyetlen érzelmeként. Az érzelmekben szegény lélek bármilyen érzelmet makacsabban tart meg, mint a szerencsésebb alkotások. Az ágyában őrzött tyúkhöz Anna ugyanolyan makacsul ragaszkodik, mint az emlékebe elhozott trombitához, vagy az „apró, összeégett, megszenesedett magyar gesztenyéhez”, melyet az úrfitól kapott, és azóta is őrzött kis motyójában. Világos, hogy Anna azért követ el gyilkosságot, mert egész érzelmi életét el kell fojtania, mégpedig leginkább a gyilkosságot megelőző estélyen, melyen Jancsi is megjelent. [...] Az *Édes Anna* erkölcsi végtanulása egy keresztényi sztoicizmus [...]. Az irodalom anyagára fordítva át a sztoicizmust: az írói magatartás legfontosabb elemének a *belátást* érezzük – Moviszter belátását, és Esti Kornélét is. Inkább az előbbiét, aki *belátja*, hogy az eszmét nem lehet megvalósítani, de belátásunkkal, mely irgalom is, legalább közel kerülhetünk a szenvedőkhöz.²⁸

Míg korábbi tanulmányában Sötér elhárította Kosztolányi szerepjátszását (úgy vélte, nem kell elhinni neki, hogy álarcot visel), újabb írásában éppen a szerepek mögé rejteztetést tekinti az író jellegzetes attitűdjének.²⁹ Ám az írói „rejtőzés” kivitelezésében mutatkozó különbség a líra és az epika között messzemenő következményekkel jár. Első lendületében Sötér mintha revideálni próbálná korábbi álláspontját a Kosztolányi-próza lírai karakteréről: „a prózairó Kosztolányi egy ideje feledtette velünk a költőt, és ez azért hiba, mert a rejtőzés játékaik sikerebbek, de kockázatosabbak is a prózában, mint a lírában. A lírikus nem tud annyira színt játszani, mint a prózairó, az ő ihlete spontánabb, önkéntelenebb, s különösen egy olyan valódi lírikus alkaté, amilyen Kosz-

27 Vö. SÖTÉR István, *A rejtőző Kosztolányi*, Új Írás, 25(1985)/11, 7–8. A tanulmány olvasható a következő kötetben: *A rejtőző Kosztolányi: Esszék, tanulmányok*, szerk. Mész Lászlóné, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 7–15. A továbbiakban a folyóiratközlés lapszámait adom meg.

28 *Uo.*, 7.

29 *Vö. uo.*, 3, ill. 4.

tolányi volt. Mert hajlama a leginkább lírai, a Nyugat nagy lírikusai közül.”³⁰ Később azonban Sötér igyekszik oldani a műfajok közti ellentétet, ismét a lírikus alkotásmódot emeli ki Kosztolányi regényeinek legjellegzetesebb sajátosságaként – némiképp ellentmondva önmagának: „Ami e három regényt Flaubert-ivé teszi, az minden részletüknek költői kidolgozottsága. Mert Flaubert azzal kelti életre regényeit, hogy minden képet és jelenetet versszerűen dolgoz ki, egyes bekezdései: csupa önálló szonett. Baudelaire-i szonettek. Ugyanígy, prózában írt versek követik egymást a Kosztolányi-regények legszébb lapjain is.”³¹

Természetesen úgy is felfoghatjuk a két szöveg viszonyát, hogy Sötér István csupán egy adott szempontból (az írói rejtőzés problémája felől) gondolta újra eredeti koncepcióját, és mindössze arról van szó, hogy a későbbi tanulmány máshol jelöli ki érvényességének körét, mint a korábbi. Az viszont kétségtelen, hogy mindkét írás meggyőzően példázza, mennyire komolyan vette szerzőjük a kritikusi, az irodalomtörténeti és a szépírói kompetencia egymást erősítő szerepét.

30 Uo., 3.

31 Uo., 6–7.